

Myśl polityczna w działalności Stefana Bobrowskiego.

Wpływ na poglądy polityczne młodego polskiego studenta Stefana Bobrowskiego w początkowym okresie jego działalności zyskali rosyjscy działacze obozu rewolucyjnego i demokratycznego – Hercen, Niekrasow i Czernyszewski. Jest to grupa inteligentka, która widzi potrzebę znacznie większych reform społecznych niż grupa tak zwanych liberałów, którzy godzą się jedynie na stopniowe przekazanie chłopom ziemi i to za odszkodowaniem. Nieformalnym organem prasowym grupy rewolucyjnej staje się wydawane w Petersburgu pismo „Współczesność”. Ze środowiskiem tym w ścisłych kontaktach pozostają Polacy. Bardzo szybko konspiracja rozszerza się na obszar całego Imperium Rosyjskiego¹. Bobrowski stara się włączyć do tego nurtu, bywa na tajnych zebraniach, poznaje Czernyszewskiego i ściśle współpracuje z działaczami rosyjskimi. Stopniowo ich poglądy przyjmuje za swoje. Warto bliżej poznać poglądy ludzi, którzy wywarli tak ogromny wpływ na naszego bohatera.

Początki myśli politycznej Aleksandra Hercena łączy się z powstaniem dekabrystów. Następnie zainteresował się poglądami utopijnych socjalistów. W 1835 roku za stworzenie kola filozoficznego został zesłany. Przeciwnik idei słowianofilskich, obok pism politycznych tworzył utwory literackie. W roku 1847 opuszcza Rosję i udaje się na emigrację polityczną. W Londynie zakłada Wolną Drukarnię Rosyjską i nawiązuje współpracę z polską emigracją demokratyczną. Po wojnie krymskiej wydaje pismo „KOLAKOŁ” i nawiązuje współpracę ze środowiskiem rewolucyjnych demokratów oraz z „Ziemią i Wolą”. Popiera powstanie styczniowe.

Trzeba jednoznacznie stwierdzić, że decydujący wpływ na poglądy Bobrowskiego we wczesnym okresie jego życia politycznego wywarł Mikołaj Czernyszewski. Syn duchownego, przerwał naukę w seminarium by podjąć studia filozoficzne na Uniwersytecie Petersburskim. Tam powziął przekonanie, że głębokie zmiany społeczne konieczne w Rosji można przeprowadzić wyłącznie na drodze rewolucji. Świadomie rozpoczyna przygotowania do życia rewolucjonisty. Zakłada rodzinę i pracuje jako nauczyciel. Rozpoczyna wydawanie pisma „Współczesność”². W roku 1862 zostaje uwięziony za napisanie broszury skierowanej do chłopów i uznany przez tajną policję za wroga numer jeden Rosyjskiego Imperium³. W czasie pobytu w Twierdzy Petersburskiej wydaje kluczową dla swoich poglądów powieść „Co robić?”. Zdaniem wielu historyków miała ona ogromny wpływ na wybuch rewolucji rosyjskiej w XX wieku⁴. Właściwie do śmierci w roku 1889 przebywał na katorze i zesłaniu⁵. Poglądy Czernyszewskiego znalazły kontynuatorów⁶. Podobno ich zwolennikiem był sam Włodzimierz Lenin⁷. Wraz z Aleksandrem Hercenem położył Czernyszewski podwaliny pod ideologię narodnictwa⁸. Był jednym z głównych ideologów rewolucyjnych w Rosji⁹. Zdecydowanie opowiadał się za obaleniem samodzierżawia w Rosji na drodze rewolucji i wprowadzeniem społeczeństwa socjalistycznego. Nowy ustrój miał opierać się w okresie przejściowym na tradycyjnej wspólnocie wiejskiej. Czernyszewski był przekonany, że

¹ Z. Ćwiek, Przywódcy powstania styczniowego, Warszawa 1963, Polski słownik biograficzny, Kraków 1935 – 1948, J. Zdrada, Jarosław Dąbrowski 1836 – 1871, Kraków 1973, s. 90 i następne, W. Dżakow, Jarosław Dąbrowski, Moskwa 1969.

² Поэт и прозаик, теоретик литературоведения и переводчик Николай Гаврилович Чернышевский

³ Riasanovsky N. V., Steinberg M. D.: *Historia Rosji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 393

⁴ Amis, Martin (2002). *Koba the Dread*. Miramax

⁵ Водолазов Г. Г. От Чернышевского к Плеханову. М., 1969.

⁶ Riasanovsky N. V., Steinberg M. D.: *Historia Rosji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 394-395

⁷ Riasanovsky N. V., Steinberg M. D.: *Historia Rosji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 501.

⁸ Riasanovsky N. V., Steinberg M. D.: *Historia Rosji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 475-476

⁹ Riasanovsky N. V., Steinberg M. D.: *Historia Rosji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 478.

socjalizm zwycięży wcześniej w innych krajach Europy¹⁰. Stworzona przez niego ideologia zakładała prymat życia nad sztuką¹¹. Widział konieczność walki klas jako ruchu zapewniającego postęp społeczny. Bronił interesów klas pracujących a w masach widział podstawowego sprawcę przemian historycznych. Najprawdopodobniej popierał zasadę „im gorzej, tym lepiej” – im większa bieda i ucisk mas pracujących tym szybciej poprą one rewolucję. Czernyszewski sądził, że ludzie biedni i niemający wpływu na władzę nigdy nie poprawią swojej sytuacji. Potrzebna jest przebudowa społeczeństwa, ludzie powinni stać się silni i mądrzy, tak by dążyć do uzyskania praw politycznych. Buntował się przeciwko tradycyjnym wartościom obowiązującym w społeczeństwie rosyjskim – strukturze rodziny, dyscyplinie szkolnej i religii – nazywał to rozumnym racjonalizmem. Popierał hasła pracy u podstaw i pozytywistycznej przebudowy tkanki społecznej. Był zwolennikiem materializmu i równości wszystkich ludzi¹². Podstawą moralnego i sprawnego funkcjonowania społeczeństwa jest, zdaniem Czernyszewskiego, zapewnienie szczęścia każdej jednostce. Uważał jednak, że należy dążyć do rozwiązań zapewniających szczęście większości. Społeczeństwo powinno być budowane na wspólnocie i równości, także materialnej¹³. Czernyszewski uważał, że prawdziwy człowiek powinien rozwijać się i poświęcać dla ogółu. Był przekonany, że niski poziom rozwoju Rosji tkwi w przestarzałym systemie edukacji, braku wychowania i równego traktowania kobiet¹⁴. Twierdził, że do właściwej zmiany struktury społecznej można doprowadzić wyłącznie poprzez zmiany socjalne. Zalecał budowanie społeczeństwa ludzi aktywnych¹⁵.

W powieści „Krwawy bunt” czytamy: „I otóż w Komitecie, który przewyciężył swoich przeciwników, zajął moralnie pierwsze miejsce energiczny i niezwykle czynny” Stefan Bobrowski¹⁶. Nasz bohater rosyjskich rewolucjonistów traktował jak sojuszników w walce o te same ideały. Bardzo szybko Bobrowski zaakceptował poglądy polskich spiskowców wojskowych o konieczności wystąpienia zbrojnego i zapewnienia powstaniu rewolucyjnego kierownictwa. Przekonania te współgrały z programem działaczy rosyjskich¹⁷. Poza środowiskiem oficerskim przekonanie o konieczności powstania podzielali studenci szkół wyższych Petersburga. Zdaniem S. Kieniewicza Bobrowski należał do czołowych ideologów tej grupy¹⁸. Bardzo szybko środowisko spiskowców petersburskich podporządkowało sobie pod względem ideologicznym i programowym działaczy kijowskich.

¹⁰ К. Федоров «Жизнь великих людей. Н. Г. Ч.» (2-е изд., СПб., 1905)

¹¹ Савченко В. Властью разума. Повесть о Николае Чернышевском. М.: Политиздат, 1986. — 396 с. («Пламенные революционеры»); Сахаров В. И. Что делать с утопией Чернышевского?

¹² Сахаров В. И. Что делать с утопией Чернышевского?

¹³ Billington J. H.: *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008, s. 360

¹⁴ Riasanovsky N. V., Steinberg M. D.: *Historia Rosji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 465

¹⁵ Riasanovsky N. V., Steinberg M. D.: *Historia Rosji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 469

¹⁶ W. Kestowski, *Krwawy bunt, Petersburg 1875*, t. IV, s. 213, Porównaj K. Dunin – Wąsowicz, *Mózg i serce czerwonych...*, s. 23, G. Marachow, *Stefan Bobrowski...*, s. 708 – 709.

¹⁷ T. Snytko, *Ruch studencki na rosyjskich uniwersytetach w latach sześćdziesiątych i powstanie 1863 roku*, W: *Powstanie 1863 roku i rosyjsko – polskie związki rewolucyjne lat sześćdziesiątych*, Moskwa 1960 – 1962, M. Berg, *Zapiski o polskich spiskach i powstaniach*, Warszawa 1906, Z. Ćwiek, *Przywódcy powstania...*, *Współpraca rewolucyjna polsko – rosyjska*, redakcja W. Dżakow, S. Kieniewicz, I. Miller, Moskwa 1963, t. I, s. 400 i następne, Z. Janczewski, K. Majewski, O. Awejde, W. Daniłowski, *Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym*, opracował S. Kieniewicz (dalej: *Zeznania śledcze...*), (Wrocław 1956, s.490, W. Karabowski, *Zygmunt Padlewski (1835 – 1863)*, Warszawa 1969, s. 130 i następne, J. Zdrada, Jarosław Dąbrowski...,s.56.

¹⁸ Píše o tym S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s.45, następująco: „Spoza grona wojskowych należałoby jeszcze wskazać Stefana Bobrowskiego, który (...) należał do ludzi Sierakowskiemu najbliższych”. Porównaj: przypis 54 oraz F. Romotowska, *Rząd Narodowy Polski w latach 1863 – 1864*, Warszawa 1978, s.15.

Pierwsze organizacje spiskowe powstały tam już w 1858 roku¹⁹. Bobrowski działał w imieniu spiskowców z Petersburga, w ich imieniu prowadzi rozmowy²⁰ i nawiązuje rozmowy²¹. Sytuacja sprzyja dyskusjom i działaniom politycznym. Środowiska rewolucyjne starają się wyrobić własny pogląd na reformy proponowane przez władze carskie²². Bardzo burzliwie rozwija się rosyjski ruch rewolucyjny pod przewodnictwem, opisanego wyżej, Czernyszewskiego i Mikołaja Dobrolubowa²³.

Polacy, którzy liczyli na koncesje polityczne w związku z wstąpieniem na tron nowego cara Aleksandra II, przeżyli rozczarowanie²⁴. W tej sytuacji obóz polityczny zwany następnie czerwonymi rozpoczął działania zmierzające do wybuchu nowego powstania narodowego²⁵. Biali opierali się natomiast na klasach posiadających i skupili się wokół Towarzystwa Rolniczego w kraju i Hotelu Lambert za granicą²⁶. Społeczny trzon obozu lewicowego stanowiła inteligencja, uboższa ludność miast i drobna szlachta – to oni przede wszystkim stworzą w przyszłości Organizację Narodową. Obóz ten na emigracji reprezentowało Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Mówi nam o tym wypowiedź KALEMBKI „Narastający w Królestwie Polskim bunt narodowy i społeczny stopniowo miał raz jeszcze poruszyć i pobudzić do działalności emigrację”²⁷. Konkurentem czerwonych na lewicy był generał Ludwik Mierosławski, uważający się za męża opatrnościowego wszystkich sił rewolucyjnych, przede wszystkim młodzieży²⁸. Generał bardzo szybko zyskał przewagę nad Towarzystwem dzięki kontaktom krajowym i swej aktywności. Stopniowo organizacja Mierosławskiego objęła swoim zasięgiem Warszawę, Kijów i Petersburg. Nie wszyscy działacze uznają przywództwo generała, spory te doprowadzą do podziału w ruchu spiskowym²⁹. Ostatecznie ukształtował się osobny od generała Mierosławskiego ośrodek

¹⁹ O przyjaźni Z. Padlewskiego i S. Bobrowskiego piszą: W. Karbowski, Zygmunta Padlewski..., s. 140 i następane, Z. Ćwiek, Przywódcy powstania..., s. 120 – 165, M. Złotorzycka, Z korespondencji Zygmunta Padlewskiego, Przegląd historyczny XLV (1954), z. 4, s. 755, o Związku Trojnickim szerzej piszą: Z. Snytko Ruch studencki..., W. Koszyc, Źródło ruchu 1863 i akademicy kijowscy, Gazeta Narodowa 1884 nr 9 i 10, M. Dubiecki, Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863, Kijów 1909, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 160.

²⁰ Z. Janczewski, Zeznania śledcze..., s. 90, wymienia S. Bobrowskiego jako studenta Uniwersytetu Kijowskiego pod datą 1858, zwraca na to uwagę uczestnik spotkania T. Burzyński, Wspomnienia z czasów młodości, w: Wydawnictwo materiałów do historii powstania, Lwów 1894, T IV, s. 69 – 70, „tam (to jest w Krakowie – moje Z.A.) zetknąłem się ze Stefanem Bobrowskim”. Porównaj S. Kieniewicz, powstanie..., s. 50 – 51 oraz F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 8 i następane.

²¹ Ibidem, t. II, S. 89 – 91 oraz T. Taborowski, Apollo Korzeniowski, Wrocław 1957, s. 89.

²² L. Bazyłow, Dzieje..., s.229 i następane, S. okoń, Ruch chłopski..., s.492 i następane, T. Bobrowski, op. cit., t. II, rozdział IV, VI i VII.

²³ L. Bazyłow, Dzieje..., s.227, Porównaj: Współpraca rewolucyjna..., t. I, s. 402.

²⁴ S. Kieniewicz, Między ugodą a rewolucją, Andrzej Zamojski w latach 1861 – 1862, Warszawa 1962, M. Handelsman, Adam Czartoryski..., t. III, część. 2 s. 615 – 617.

²⁵ M. Rolle, In illo tempore, Brody – Lwów 1914, s. 303 – 325, R. Taborowski, Apollo Korzeniowski..., s. 159 – 161 (w pracach tych podkreśla się, że rewolucyjne hasła uwłaszczeniowe wzbudzały lęk polskiej szlachty).

²⁶ Szerzej na temat obozu zwanego później „białym” piszą: S. Kieniewicz, Między ugodą a rewolucją..., tenże, Powstanie..., s. 150 i następane, I. Koberdowa, Polityka czartoryszczyzny w okresie powstania styczniowego, Warszawa 1957, S. Kalemka, Wielka emigracja. Polskie wychodźstwo w latach 1831 – 1862, s. 425 – 428, M. Handelsman, Adam Czartoryski..., t. III, część. 2 s. 633 – 708.

²⁷ S. Kalemki, Wielka emigracja..., s. 419.

²⁸ L. Chmiel, Generał Ludwik Mierosławski 1814 – 1878, Warszawa 1975, s. 148 i następane (mimo, że praca nosi charakter popularny – naukowy zawiera bardzo dobrą charakterystykę postaci L. Mierosławskiego). Porównaj: S. Kalemka, Wielka emigracja..., s. 420 – 421, M. Żychomski, Ludwik Mierosławski 1814 – 1878, Warszawa 1963, s. 510 i następane, S. Kalemka, Wielka emigracja..., s. 419, przytacza wypowiedzi członków TDP: „ja mam żonę, muszę na nią i na siebie w hipotecę pracować, a demokracja mi chleba nie da” lub „ja przybędę na posiedzenie ale grosza nie dam bo nie mam za co kawałka chleba kupić.

²⁹ S. Kalemka, Wielka emigracja..., s. 421.

spiskowy w Warszawie, którym kierował Apollo Korzeniowski³⁰. Ostatecznie powstał Komitet Miejski³¹. Zwycięża koncepcja przyspieszenia przygotowań powstańczych. Podstawowym zadaniem, zdaniem spiskowców, jest jak najszersze rozpropagowanie celów organizacji narodowej i w ten sposób pozyskanie poparcia społecznego³². Bobrowski i jego przyjaciele polityczni widzieli potrzebę współpracy z rosyjskim i ukraińskim ruchem rewolucyjnym³³. Władzom udało się zamknąć drukarnię w Kijowie³⁴. Policja carska dążyła do rozbicia spisku i aresztowała część przywódców³⁵. Skonfiskowany przez policję numer pisma „Odrodzenie” pozwala nam ocenić poglądy Bobrowskiego i jego politycznych przyjaciół. Z publikacji wynika, że jej autorzy byli zwolennikami wolności słowa, dążyli do pełnej wolności osobistej i politycznej, równouprawnienia wyznań i języków zarówno w prawodawstwie jak i w oświacie publicznej, zachowania tożsamości narodowej, zmierzali do wprowadzenia samorządu gminnego i miejskiego³⁶. Program prezentowany tu głównie przez Bobrowskiego był odbierany jako radykalny, szczególnie w kwestii ukraińskiej. Autor podkreślał tu jednoznacznie prawo narodu ukraińskiego do samostanowienia a łączność z Polską miała być całkowicie dobrowolna³⁷. Nie był tu jednak Bobrowski konsekwentny, choć przyznawał prawo każdemu narodowi do decydowania o sobie, to jednak wyjaśniał konieczność łączności Ukrainy z Polską. Uważał, że głównym wrogiem obu krajów jest imperializm rosyjski i przeciwko niemu chciał skierować rodzący się ukraiński ruch narodowy³⁸. Działając na emigracji Bobrowski w organie prasowym Towarzystwa Młodzieży Polskiej „Głos z Paryża i Genui” mówił wprost o prawie do samostanowienia narodów dawnej Rzeczypospolitej³⁹. Był też zwolennikiem podporządkowania ośrodków emigracyjnych kierownictwu krajowemu⁴⁰. Zupełnie odmienne zdanie w tych kwestiach mieli generał Ludwik Mierosławski i jego zwolennicy. Sprzeciwiali się nie tylko współpracy z rewolucyjnym ruchem rosyjskim a ale jakiegokolwiek samodzielności Litwy i Rusi⁴¹. stało się to powodem ostrej rywalizacji w obozie „czerwonych”. W sporze tym Mierosławski znalazł się na przegranej pozycji. Jego pomysły zostały odrzucone zarówno przez „starą” jak i przez „młodą”, nie mówiąc już o środowisku krajowym⁴².

³⁰ J.K. Janowski, *Przed powstaniem styczniowym*, Lwów 1894, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 200 i następne, Tenże, *Warszawa w Powstaniu Styczniowym*, Warszawa 1965, T. Bobrowski, *Apollo Korzeniowski...*, s.96.

³¹ A. Giller, *Historia powstania narodu polskiego w 1861 – 1864 roku*, Paryż 1867, t. I, s. 202, Józefa Kajetana Janowskiego, b. członka i sekretarza Rządu Narodowego w powstaniu 1863 – 1864, *Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, Lwów 1923, Warszawa 1931, (dalej: J.K Janowski, *Pamiętniki...*), t. I, s. 47 – 48.

³² G. Marachow, *Stefan Bobrowski...*, s. 702, T. Bobrowskiop. cit., t. II, s. 466.

³³ S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 211.

³⁴ Ibidem, s. 212 oraz G. Marachow, *Stefan Bobrowski...*, s. 710 i następne.

³⁵ T. Bobrowski, op. cit., t. II, s. 466 – 467, G. Marachow, *Stefan Bobrowski...*, s. 711 – 712, sprawa aresztowania Apolla Korzeniowskiego wyjaśniona jest w pracy: R. Taborowski, *Apollo Korzeniowski...*, s. 112 – 114.

³⁶ S. Bobrowski, *Artykuł wstępny*, *Odrodzenie*, Kijów 1862 nr 1, w: *Wydawnictwo materiałów do historii powstania styczniowego*, Lwów 1890, s. 19.

³⁷ ibidem, s. 20.

³⁸ S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 212, G. Marachow, *Stefan Bobrowski ...*, s. 715, K. Dunin – Wąsowicz, *Mózg i serce czerwonych...*, s. 30 – 32.

³⁹ Z. Ćwiek, *Przywódcy powstania...*, s. 128, S. Kieniewicz, *Powstanie Styczniowe*, Warszawa 1972, s. 266.

⁴⁰ Duża część działaczy emigracyjnych uznawała potrzebę krajowego kierownictwa ruchem. S. Kalemka *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831 – 1862*, Warszawa 1971, s. 429. Nawet ks. Władysław Czartoryski uznał prymat kraju i podporządkował się Dyrekcji „białych”, Ibidem, s. 428 – 429, K. Dunin – Wąsowicz, *Mózg i serce czerwonych*, Warszawa 1963, s. 40 i następne.

⁴¹ M. Żychowski, *Ludwik Mierosławski 1814 – 1978*, Warszawa 1963, s. 515 i następne, L Chmiel, *Generał Ludwik Mierosławski 1814 – 1878*, Warszawa 1976, s. 151.

⁴² *Pamiętnik Mierosławskiego (1814 – 1863)*, wydał J. Frejch, dalej: L. Mierosławski, *Pamiętniki...*, Warszawa 1924, s. 175.

Bobrowski prowadząc działalność polityczną nawiązał kontakty ze środowiskami demokratycznymi w Europie. Nawiązał kontakt z Aleksandrem Hercenem prezentując mu koncepcję przyszłego powstania⁴³. Wiemy, że zetknął się osobiście z Giuseppe Garibaldim i Giuseppe Maziniego, proponował wspólną walkę Włochów i Polaków przeciwko Austrii⁴⁴. Podobny charakter miało spotkanie z Lajosem Kossuthem i emigracją węgierską. Kontakty te przyczyniły się do podpisania sojuszu polsko – węgierskiego w czasie powstania⁴⁵.

Koncepcja Bobrowskiego zjednoczenia całej emigracji została zrealizowana w postaci Komitetu Emigracji Polskiej⁴⁶. Stronictwo to skupiło wszystkie żywoły demokratycznej emigracji. Stefan Kieniewicz uważa, że Bobrowski nie był przywódcą Komitetu a jego nazwisko znalazło się przypadkowo na czele listy jego członków⁴⁷. Nie ma to jednak większego znaczenia. Ważne jest to, że koncepcja Bobrowskiego podporządkowania emigracji ośrodkowi krajowemu zdobyła pełne poparcie⁴⁸. Poza tą grupą znaleźli się jedynie zwolennicy Mierosławskiego⁴⁹. Zwyciężyła koncepcja współpracy wszystkich sił politycznych emigracji na bazie dwóch tylko elementów – dążenie do szybkiego wybuchu powstania i uznanie przywództwa krajowego. Wystarczyło to Bobrowskiemu. Jednak różnorodność polityczna Komitetu była przyczyną jego słabości programowej⁵⁰.

W kraju Bobrowski i jego koledzy prezentowali podobną strategię polityczną – skupienie jak najszerszych warstw społeczeństwa wokół programu odbudowy niepodległej Polski. Doprowadziło to do powstania Komitetu Centralnego i Tajnej Organizacji Narodowej⁵¹. Cele programowe Komitetu opracowane zostały tak by skupić jak najszersze spektrum działaczy spiskowych i stanowiły program minimum⁵². Były to:

⁴³ K. Dunin – Wąsowicz, *Mózg i serce czerwonych ...*, Szerzej o współpracy Aleksandra Hercena z Polakami pisze: A. Kurpis, *Aleksander Hercen a emigracja polska w latach 1847 – 1870*, Gdańsk 1964, Porównaj : *Współpraca rewolucyjna polsko – rosyjska*, red. W. Dżakow, S. Kieniewicz, I. Miller, Moskwa 1963, t. I, s. 400 i następne.

⁴⁴ K. Dunin – Wąsowicz, *Mózg i serce czerwonych ...*, s. 43. Szerzej na temat „szkoły genueńskiej” i Legionu włoskiego piszą: S. Kalembka, *Wielka emigracja...*, s. 420 i następne, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 235 i następne, M. Żychowski, *Ludwik Mierosławski...*, s. 528 oraz L. Chmiel, *Generał Ludwik...*, s. 160 i następne.

⁴⁵ K. Dunin – Wąsowicz, *Mózg i serce czerwonych ...*, s. 43 – 44.

⁴⁶ Formalnie TDP zostało rozwiązane 16 maja 1862 roku, S. Kalembka, *Wielka emigracja...*, s. 432.

⁴⁷ S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 268. Z powstaniem Komitetu związana jest sprawa uznania przez historiografię Bobrowskiego za główną postać tej organizacji (tak np. podaje Z. Ćwiek, *Przywódcy powstania...*, s. 129). Wynikało to z faktu, że „z przypadku alfabetycznego Bobrowski znalazł się na czele listy i w proklamacjach o zawiązaniu Komitetu wystąpił (...) jako patron całej imprezy”. S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 268. Porównaj L. Mierosławski, *Pamiętniki ...*, s. 175. „Z porządku alfabetycznego wydrukowany od góry na liście jakiegoś amatorskiego komitetu emigracyjnego, puścił się z owym drukiem na Wołyń i Ukrainę, świadcząc się przed dobrodusznikami jako wydrukowany prezydent komitetu Narodowego”.

⁴⁸ *Odezwa Demokratycznego Komitetu Emigracyjnego, Paryż 1862*, cytata według K. Dunin – Wąsowicz, *Mózg i serce czerwonych ...*, s. 45.

⁴⁹ L. Mierosławski, *Pamiętniki ...*, s. 178.

⁵⁰ S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 268, S. Kalembka, *Wielka emigracja...*, s. 432 – 435.

⁵¹ F. Romotowska, *Kancelaria naczelnych komitetów ruchu narodowego w latach 1859 – 1862*, *Archeion LIX* (1973), s. 133 – 142, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 257 i następne, *Geneza Komitetu Centralnego Narodowego w 1862 roku*, *Zeszyty Naukowe UJ*, 1926 nr 26, L. Nowak, E. Szlaubaum, *Warszawscy czerwoni w przeddzień powstania styczniowego (Komitet Miejski i Komitet Centralny Narodowy)*, *Roczniki warszawskie*, (1967), s. 165 – 167.

⁵² *Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862 – 1864*, redakcja E. Halicz, S. Kieniewicz, I. Miller, (dalej *Dokumenty KCN i RN*), Wrocław 1968, s. 3 – 6, B. Szwarce, *Założenie Komitetu Centralnego w 1862 roku*, *Dziesiąty Pawilon*, w: *W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego 1863 – 1903*, Lwów 1903, s. 448, *Wydawnictwo materiałów historii powstania 1863 – 1864*, objaśnił B. Szwarce, Lwów 1894, t. IV, zeszyt 1 – 2, s. 24 i następne, R. Rogiński, *Komitet Centralny Narodowy w 1862 roku (Ze wspomnień komisarza województwa podlaskiego b. Rządu Narodowego)*, *Rzeczpospolita* nr 106 (1913), Józefa Kajetana Jankowskiego, b. członka Rządu Narodowego w powstaniu 1863 – 1864, *Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, Lwów 1923, Warszawa 1931, (dalej J.K. Janowski, *Pamiętniki...*), t. I, s. 6 i następne, t. III, s. 351 – 372, O. Awejde, *Zeznania śledcze i zapiski o powstaniu styczniowym*, red. S. Kieniewicz, T. Koprjewa, I.

1. Przygotowanie powszechnego powstania narodowego i wywalczenie niepodległej Polski w granicach z przed pierwszego rozbioru,
2. Zapewnienie wszystkim mieszkańcom podstawowych wolności obywatelskich i równości wobec prawa,
3. Zadania te miały być zrealizowane własnymi siłami kraju,
4. Organizacja narodowa miała skupiać „wszystkie stany” w myśl zasad solidaryzmu społecznego,
5. Sprawa chłopska miała być rozwiązana w drodze kompromisu („pomyślnie dla sprawy powstania”) – włościanie powinni zostać uwłaszczeni a dziedzice otrzymać odpowiednie odszkodowanie.
6. Na arenie międzynarodowej liczone bardziej na poparcie organizacji rewolucyjnych (przede wszystkim rosyjskich) niż na rządy europejskie⁵³.

Stosunkowo szybko na bazie przedstawionego powyżej programu podporządkowano ośrodkowi warszawskiemu struktury spiskowe na Litwie i Rusi. W tych ostatnich działaniach aktywnie uczestniczył Stefan Bobrowski⁵⁴. W ten sposób połączono Zarząd Narowy Ziemi Ruskich z Warszawą⁵⁵.

Na początku stycznia 1863 roku skład polityczny Komitetu Centralnego Narodowego (było to po aresztowaniach z grudnia 1862 roku⁵⁶):

- Nurt lewicowy „czerwonych” reprezentował obok Stefana Bobrowskiego Zygmunt Padlewski (odgrywał główną rolę w Komitecie, pełnił funkcję naczelnika miasta Warszawy a więc bezpośrednio kierował najsilniejszą i najbardziej rewolucyjną w całym spisku organizacją, był jedynym zawodowym wojskowym w gronie Komitetu Centralnego Narodowego, utrzymywał łączność z rewolucyjną organizacją rosyjską działającą na terenie Królestwa⁵⁷, dobry organizator i ofiarny działacz, często przeżywał

Miller, Wrocław 1965, s. 43 – 44, Z. Janczewski, K. Majewski, O. Awejde, W. Daniłowski, Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym, (dalej: Zeznania śledcze...), opracował S. Kieniewicz, Wrocław 1956, s. 24 – 34.

⁵³ Współpraca rewolucyjna..., t. I, s. 422 i następne, W. Dżakow, I. Miller, Ruch rewolucyjny w armii rosyjskiej a powstanie styczniowe, Wrocław 1967, s. 52 i następne, I. Miller, Rosyjski Komitet Wojenny I CK Ziemi i Woli, SS (1966) nr 6, s. 61 i następne.

⁵⁴ Sprawa podróży Bobrowskiego do Rosji jak i jego pobyt w Warszawie nie jest w pełni wyjaśniona, L. Syroczyński, Przed styczniowym powstaniem, Lwów 1894, s. 140, twierdzi, że Bobrowski opuścił Paryż po 5 sierpnia i przez Berlin udał się do Warszawy, gdzie przebywał do października. W połowie tego miesiąca wyjechał z Warszawy do Michalen. Przez Żytomierz i Kijów w drodze do Moskwy przejeżdżał w jesieni. T. Bobrowski, Pamiętniki..., s. 298, K. Dunin – Wąsowicz, Mózg i serce czerwonych ..., s. 48 – 50.

⁵⁵ L. Syroczyński, Przed styczniowym..., s. 142, pisze: „już jako delegat Centralnego Komitetu Warszawskiego (przybył do Kijowa S. Bobrowski – moje Z.A) i podania się całej organizacji temu Komitetowi zażądał”. Porównaj S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 289, „O włączeniu się Trojnickiego przesądził Stefan Bobrowski, który przybył potajemnie do Kijowa”.

⁵⁶ Sprawę składu Komitetu po aresztowaniach poruszają: F. Romotowska, Kancelarie naczelnych komitetów ruchu narodowego w latach 1859 – 1862, Archiwum LIX (1973), s. 140, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 342 – 345, I. Nowak, E. Szelenbaum, Warszawscy czerwoni w przeddzień powstania styczniowego, Roczniki Warszawskie VI (1967), s. 174, J. Jarzębowski, Mówią ludzie roku 1863, Antologia nieznanych i mało znanych głosów ludzi współczesnych, Londyn 1963, s. 75 – 80, Z. Janczewski, K. Majewski, O. Awejde, W. Daniłowski, Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym, opracował i przygotował do druku S. Kieniewicz, Wrocław 1956, s. 146 – 147, Pamiętnik Jana Maykowskiego członka Komitetu Centralnego a następnie komisarza nadzwyczajnego Rządu Narodowego w zaborze austriackim, z przedmową S. Krzemińskiego, Lwów 1909, s. 26 – 27, Józefa Kajetana Janowskiego, byłego członka i sekretarza Rządu Narodowego w powstaniu 1863 – 1864, Pamiętniki o powstaniu styczniowym, Lwów 1923, t. I, s. 6 – 8, 31.

⁵⁷ Wspomina o tym O. Awejde, Zeznania śledcze i zapiski o powstaniu styczniowym, redaktor S. Kieniewicz, I Miller, Moskwa 1961, s. 453 – 493, F. Romotowska, Rząd Narodowy Polski w latach 1863 – 1864, Warszawa 1978, s. 11, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 261, 336 – 338, W. Dżakow, I Miller, Ruch rewolucyjny w armii rosyjskiej a powstanie styczniowe, Wrocław 1967, s. 50 – 51.

okresy zwątpienia i depresji⁵⁸), ksiądz Karol Mikoszewski (człowiek bez wielkich zalet, krzykliwością i patriotyczną frazeologią pokrywający brak głębszych zasad i poglądów politycznych⁵⁹, okazał się zwolennikiem generała Mierosławskiego),

- Prawe skrzydło „czerwonych” reprezentowali: Agaton Giller (przedstawiciel starszego pokolenia działaczy patriotycznych, konspirator lat czterdziestych, dobry dziennikarz i publicysta, za działalność polityczną zesłany na Syberię, dnia 3 stycznia formalnie zgłosił rezygnację z Komitetu Centralnego Narodowego ale faktycznie uczestniczył w niektórych posiedzeniach, był przeciwny wybuchowi powstania bez gruntownego przygotowania walki zbrojnej, w poglądach społecznych wykazywał tendencje umiarkowane, był zwolennikiem burżuazyjnego modelu społeczeństwa, łączyły go mocne więzy z ziemiaństwem – był korespondentem krakowskiego „Czasu”, w czasie powstania zbliżył się do prawicy społecznej⁶⁰) i Oskar Awejde (prawnik, zdolny i inteligentny⁶¹),
- Jan Maykowski (trzydziestopięcioletni urzędnik Komisji Skarbu, szlachetny patriota, pełen dobrych chęci ale słabej energii i woli⁶²) i Józef Kajetan Janowski (tymczasowy członek Komitetu – zastępował w nim brata Władysława, zasłynął później jako sekretarz Rządu Narodowego⁶³) – obaj pozbawieni wyraźnej barwy politycznej. Jak się później okazało większość członków Komitetu miała poglądy umiarkowane⁶⁴.

Pierwszy głębszy podział polityczny ujawnił się już w czasie dyskusji nad problemem „branki”. Prawe skrzydło ruchu zmierzało do ukrycia poborowych (Giller), lewe skrzydło zmierzało do wybuchu powstania w chwili „branki”. Tę koncepcję prezentował Bobrowski i ona ostatecznie wygrała⁶⁵.

Najważniejszymi dokumentami wydanymi przez Komitet Centralny Narodowy były: manifest wzywający naród do powstania i dekrety uwłaszczeniowe. Przygotowano te dokumenty na podstawie programu z lipca 1862 roku. Manifest przygotowany został przez przedstawicieli lewego skrzydła „czerwonych” a dekrety przez przedstawiciela prawicy ale oba dokumenty zostały zaakceptowane przez cały skład Komitetu. Manifest jest deklaracją polityczną obozu narodowego („czerwonych”) i w nim zawiera się jego cały program:

1. Komitet Centralny występuje tu jako legalny Rząd Narodowy co określa władze rosyjskie jako okupacyjne i nielegalne.
2. Wezwanie do walki skierowane jest do wszystkich obywateli Polski, Litwy i Rusi co jest zapowiedzią przywrócenia Rzeczypospolitej w granicach przedrozbiorowych z jednoczesnym zachowaniem podmiotowości wszystkich jej części składowych.
3. Hasło walki o wolność i niepodległość wkluczało jakąkolwiek możliwość negocjacji z zaborcą.
4. Przyszły ustrój państwa miał mieć charakter demokratyczny.
5. Autorzy zapowiadali wprowadzenie równości obywateli wobec prawa bez względu na pochodzenie społeczne i różnice religijne.
6. Zapowiedziano przeprowadzenie uwłaszczenia chłopów i zniesienie czynszów i pańszczyzny ale za sprawiedliwym odszkodowaniem wypłacanym dziedzicom przez państwo.

⁵⁸ Szerzej: W. Karbowski, Zygmunt Padlewski (1835 – 1863), Warszawa 1969, Z. Ćwiek, Przywódcy Powstania ..., (Zygmunt Padlewski).

⁵⁹ Szerzej: J. Jarzębowski, Mówią ludzie..., s. 75 i następne.

⁶⁰ Szerzej o sobie: A. Giller, Historia powstania narodu polskiego 1861 – 1864, Paryż, 1867 – 1869.

⁶¹ Szerzej o sobie: O. Awejde, Zeznania śledcze... .

⁶² Szerzej o sobie: Pamiętnik Jana Maykowskiego,

⁶³ Szerzej o sobie: JK. Jankowski, Pamiętniki... .

⁶⁴ F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 14.

⁶⁵ J. Maykowski, Pamiętniki..., s. 28, J.K. Jankowski, Pamiętniki..., t. I, s. 31 i następne, F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 15, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 345 – 348, O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 501, J. Jarzębowski, Mówią ludzie..., s. 267 /list A. Gillera do L. Chrzanowskiego z 24 czerwca 1877 roku/.

7. Bezrolnym obiecano ziemię za udział w powstaniu z majątku narodowego.
8. Dokument wyraźnie mówi o walce z caratem a nie narodem rosyjskim⁶⁶.

Po załatwieniu sprawy związanej z programem politycznym Komitet zajął się kwestią organizacji najwyższych władz powstańczych. Sam przekształcił się w Tymczasowy Rząd Narodowy. Ważnym elementem działania władz powstańczych stała się pieczęć. Bobrowski zaproponował by symbol Komitetu Centralnego Narodowego (Orzeł i Pogoń) został uzupełniony o Michała Archaniola, herb ziem ruskich. Świadczy to o stosunku naszego bohatera do spraw narodowościowych i przyszłości kraju. Widział on odrodzoną Rzeczpospolitą jako państwo trzech równoprawnych narodów – Polski, Litwy i Rusi. Trzy herby łączył krzyż (zamiast korony) i napis Wolność – Równość – Niepodległość. Brak korony wyraźnie świadczył o tym, że autorzy pieczęci byli zwolennikami republikańskiego charakteru państwa. „Wypłynęła następnie kwestia, na pozór tylko nieistotna, lecz w gruncie rzeczy mająca duże znaczenie symboliczne i polityczne jakim emblematem połączyć te trzy herby Historia podsuwała myśl zwieńczenia herbów koroną jagiellońską (...). Jednakże zwrócono uwagę, że korona może komuś kojarzyć się z ustrojem monarchistycznym (...). Na wniosek J. K. Jankowskiego po długiej dyskusji postanowiono jednogłośnie połączyć trzy herby nie koroną lecz krzyżem, który (...) z jednej strony wyraża przeszłość historyczną Polski, jako państwa chrześcijańskiego, z drugiej nie przesadzając formy rządów w przyszłości”⁶⁷.

Ważną kwestią, która podzieliła członków Rządu Narodowego był stosunek do dyktatury. Większość członków Komitetu zmierzała do przekazania zwierzchniej władzy nad powstaniem generałowi Ludwikowi Mierosławskiemu. Uważali, że powinien on skupić władzę wojskową i cywilną w swoim ręku i podporządkował Organizację Narodową celowi głównemu – wojnie o odzyskanie niepodległości⁶⁸. To zadanie mogła zrealizować jednoosobowa dyktatura wojskowa⁶⁹. Przeciwko dyktaturze protestował Bobrowski – przede wszystkim ze względu na osobę przyszłego dyktatora⁷⁰. Większość członków Komitetu opowiadając się za dyktaturą nie chciała brać na siebie odpowiedzialności za przebieg powstania⁷¹. Przyszłość pokazała, że to S. Bobrowski miał rację. Dyktatura wojskowa o charakterze jawnym całkowicie zawiodła pokładane w niej nadzieje⁷². Wojną partyzancką

⁶⁶ J.K. Jankowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 48 – 56, 63, O. Awejde, *Zeznania śledcze...*, s. 503, A. Giller, *Historia powstania ...* t. I, s. 312, *Dokumenty KCN i RN*, s. 37 – 39, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 361 – 363, Z. Janczewski, *Zarys powstania 1863 roku*, rozdział 12 BIHPAN, tenże, *Zeznania śledcze...*, s. 21, 37, tenże, *Zbiór , zeznań śledczych...*, s. 88, B. Dmowska, *Rozwój i stuletnia działalność siostr felicjanek w Polsce*, w: *Sacrum Poloniae Millennium*, t. VIII – IX, Rzym 1962, s. 32, F. Romotowska, *Rząd Narodowy...*, s. 18 – 19.

⁶⁷ F. Romotowska, *Rząd Narodowy...*, s. 20 – 21, J.K. Jankowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 54 – 64, 66, 104 – 107, 135. Dokładny opis pieczęci z krzyżem podany jest w: L. Mierosławski, *Dokumenty urzędowe do dziejów organizacji jeneralnej powstania narodowego w latach 1863 i 1864*, s. 1, 45, I. Sztakelberg, *Godło powstańcze 1863 roku*, *Przegląd Historyczny LXII* (1971), s. 3, s. 504, (W. Przyborowski, *Dzieje 1863 roku*, przez autora *Historii dwóch lat*, Kraków 1897, t. I, s.50.

⁶⁸ Informacja S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 363 – 366, jakoby uchwała z dnia 19 stycznia została obalona wydaje się nieuzasadniona, gdyż pieczęć KCN w formie przyjętej 18 stycznia była wykonana i używana jeszcze 6 – tego lutego 1863 roku, *Dokumenty KCN i RN*, s. 45 –46.

⁶⁹ F. Romotowska, *Rząd Narodowy...*, s. 22, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 365 – 367, J.K. Jankowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 61 – 62.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 62 i następne, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 365 – 367.

⁷¹ J. Maykowski, *Pamiętniki...*, s. 35, J.K. Jankowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 56 – 63, F. Romotowska, *Rząd Narodowy...*, s. 22 – 23, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 365 – 366.

⁷² Ocenę dyktatury Mierosławskiego zobacz: *Polska działalność dyplomatyczna w latach 1863 – 1864*, *Zbiór dokumentów pod redakcją A. Lewaka*, Warszawa 1937, t. I, s. 10 i następne, (instrukcja Tymczasowego Rządu Narodowego dla agentów dyplomatycznych z 15 maja) *Dokumenty KCN i RN*, s. 100 – 101 (odezwa z 16 kwietnia), J.K. Jankowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 61 – 62. O przygotowaniu kierownictwa wojskowego i planów powstania oraz o wyższej kadrze dowódczej i charakterze wojny partyzanckiej piszą: J. Maliński, *Przygotowania wojskowe do wybuchu powstania styczniowego*, *Studia Materialne Historii Wojskowości VIII* (1962), z. 2, s.

mogły kierować tylko władze tajne znajdujące się w Warszawie i organizujące zaplecze dla walczących. Bobrowski był tak mocno przekonany o szkodliwości dyktatury, że podał się do dymisji z Rządu zachowując jedynie funkcję naczelnika miasta Warszawy. Bardzo szybko okazało się, że koncepcja jawnego Rządu Narodowego jest nierealna. W najtrudniejszym dla powstania momencie rolę tajnej władzy na dwa miesiące przejął Bobrowski wspierany przez organizację miejską Warszawy⁷³. Dysponował on nie tylko odpowiednim zapleczem organizacyjnych ale również tajną kancelarią⁷⁴. W tym czasie członkowie Rządu Narodowego opuścili Warszawę i udali się do Płocka by tam oczekiwać na przybycie dyktatora⁷⁵.

W tej sytuacji władza znalazła się w rękach tak zwanej Komisji Wykonawczej (Pomocniczej lub Zastępczej), która de facto działała jako organ zastępujący Rząd Narodowy. Nie zachował się żaden dokument, który by w sposób formalny opisywał działalność tego organu. Na jego czele stał Bobrowski jako naczelnik Warszawy. Zdaniem uczestników wydarzeń Komisja miała załatwiać tylko sprawy administracyjne i gospodarcze a władza polityczna miała spoczywać w rękach jawnego Rządu Narodowego. Takie rozwiązanie okazało się całkowicie nierealne, Rząd nie miał gdzie się ujawnić, jego członkowie tracili czas w poszukiwaniu takiego miejsca a cała władza znalazła się w rękach Bobrowskiego. Swoje decyzje przeprowadzał często poza Komisją Wykonawczą, która nie miała prawa kontrolować jego działalności. Trudno jednak tu mówić o tajnej władzy dyktatorskiej jaką miał Romuald Traugutt, Bobrowskiego należy raczej określić jako pełnomocnika Rządu Narodowego o nieustalonych (nieograniczonych) kompetencjach. Oskar AWEJDE twierdzi nawet, że Komisję powołał sam Bobrowski, co jednak jest mało prawdopodobne. Faktem jest jednak, że całkowicie dowolnie kształtował jej skład osobowy⁷⁶.

Bobrowski znalazł się w sytuacji niezwyklej. Tymczasowa Komisja Wykonawcza bardzo szybko utraciła wszelką łączność z Rządem, po brance w szeregi Organizacji Narodowej wkradło się zamieszanie a powstała pilna potrzeba zorganizowania zaplecza dla rozpoczynającej się wojny partyzanckiej. Cała odpowiedzialność za budowę polskiego państwa podziemnego spadła na Bobrowskiego i jego współpracowników⁷⁷. Komisja musiała rozstrzygać nie tylko kwestie administracyjne ale podejmować decyzje polityczne. To Bobrowski podjął decyzję o utworzeniu centralnych urzędów powstańczych. Powstało więc tajne biuro paszportowe obsługujące kurierów. Drukarnia obok prasy powieliała dokumenty rządowe. Funkcjonowała intendentura zaopatrująca powstańców w sprzęt wojskowy. Komunikacja i poczta zajmowały się wysyłką korespondencji. Powołano nawet Komisję Lekarską, która zajmowała się organizacją pomocy medycznej partyzantom⁷⁸.

Wiele spraw Bobrowski załatwia osobiście jako pełnomocnik rządu – wydaje dekryty, rozporządzenia, instrukcje, odezwy, rozkazy i nominacje. Wszelkie pisma sygnuje pieczęcią

132 i następne, Z. Ratajczak, Powstanie styczniowe jako wojna partyzancka, *Studia Materialne Historii Wojskowości VIII* (1954), z. 1 s. 184 – 228, tenże, Wyższa kadra dowódcza w powstaniu styczniowym, w: *Wiek XIX*, Warszawa 1967, s. 321 i następne.

⁷³ J.K. Jankowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 57 – 67, 236, M. Złotorzycka, *Z korespondencji Z. Padlewskiego...*, s. 755 (List S. Bobrowskiego do Z. Padlewskiego po 12 lutego), O. Awejde, *Zeznania śledcze...*, s. 305, A. Giller, *Historia powstania...*, t. I, s. 41, J. Jarzębowski, *Mówią ludzie...*, s. 83 – 85 (Książd Sykstus).

⁷⁴ J.K. Jankowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 237.

⁷⁵ *Dokumenty KCN i RN* s. 40, L. Mierosławski, *Dokumenty...*, s. 1, J.K. Jankowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 63 – 66, J. Jarzębowski, *Mówią ludzie...*, s. 85 (W. Daniłowski), *Zbiór zeznań śledczych...*, s. 44 – 45, K. Górski, Stanisław Krzemiński, człowiek i pisarz, Wilno 1936, s. 41 – 42, M. Złotorzycka, *Z korespondencji Z. Padlewskiego...*, s. 755, F. Romotowska, *Rząd Narodowy...*, s. 25 – 26, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 380 – 386.

⁷⁶ J.K. Jankowski, *Ze wspomnień Sekretarza...*, s. 410 – 413, tenże, *Pamiętniki...*, t. I, s. 64 – 69, J. Jarzębowski, *Mówią ludzie...*, s. 85, W. Daniłowski, *Notatki do pamiętników*, wydanie, J. Czubek, Kraków, 1908, s. 198, O. Awejde, *Zeznania śledcze...*, s. 505 – 510.

⁷⁷ J.K. Jankowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 70, 153 – 202, F. Romotowska, *Rząd Narodowy...*, s. 28.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 28 i następne.

Rządu Narodowego. Pozwala to na zachowanie pozorów ciągłości władzy. Sam prowadzi rozmowy z przedstawicielami Organizacji Narodowej w kraju i za granicą. Organizuje między innymi zakupy broni dla walczących oddziałów⁷⁹. Bobrowski z ogromną energią i żelazną konsekwencją wprowadzał w życie program przyjęty przez Rząd Narodowy⁸⁰. Samodzielnie organizuje pracę Komisji, początkowo dzieli obowiązki geograficznie – jedna osoba zajmuje się województwami z lewej a druga z prawej strony Wisły. Stopniowo jednak dzieli obowiązki zadaniowo – jeden z członków Komisji zajmuje się kancelarią i aprowizacją⁸¹.

Kiedy Bobrowski orientuje się, że Komisja Wykonawcza będzie musiała działać znacznie dłużej niż pierwotnie przypuszczano poszerza jej skład i zmienia organizację⁸². Stopniowo Stefan Bobrowski strukturę centralnych władz narodowych, która z niewielkimi zmianami przetrwa do końca powstania. Powstają „ministerstwa” – spraw wojskowych, wojewódzkich, cywilnych, prasy, stosunków z zaborem pruskim i austriackim, propagandy, drukarni i kolportażu tajnych druków oraz sekretariat⁸³.

Większość polityczną w Komisji uzyskali umiarkowani działacze „czerwonych”. Bobrowski uważał, że należy współdziałać z każdym kto popiera powstanie, nawet postanowił podporządkować się Mierosławskiemu⁸⁴. Bobrowski codziennie przewodniczył obradom komisji a jednocześnie porządkował działalność Organizacji Narodowej, przede wszystkim warszawskiej. W tym czasie została utworzona policja narodowa, której udało się spenetrować formację rosyjską. Cała Warszawa była kontrolowana przez powstańców – na rogatek specjaliści urzędnicy ułatwiali łączność z krajem, kontrolowano pocztę i kolej, tworzono składy sprzętu wojskowego⁸⁵.

Znacznie gorzej przedstawiały się sprawy wojskowe. Bobrowski choć cywil próbował działać i w tej dziedzinie. Zalecał unikanie walki z silniejszymi oddziałami rosyjskimi, rozbudowę wojska i przeniesienie powstania na Litwę. W tej sprawie wydał odezwę wzywającą „Litwinów” do walki⁸⁶. Ważną sprawą polityczną było dla Bobrowskiego wprowadzenie w życie dekretów uwłaszczeniowych na całym obszarze Królestwa nawet za cenę rozdrobnienia sił powstańczych⁸⁷. Sprawa wybuchu powstania na Litwie wywołała dyskusję na temat udziału „białych” w powstaniu. Komitet Prowincjonalny uważał, że „bez szlachty” nic się nie zrobi. Bobrowski rozumiał sytuację ale decyzji wiążącej nie podjęto⁸⁸ i do formalnego włączenia się „białych” do powstania na razie nie doszło. Jeszcze gorsza sytuacja była na ziemiach ruskich o czym doskonale zdawano sobie sprawę w Warszawie i na

⁷⁹ W. Daniłowski, Notatki..., s. 198 – 205.

⁸⁰ T. Burzyński, Organizacja Czerwonych w: Warszawa w pamiętnikach powstania styczniowego, opracował K. Dunin – Wąsowicz, Warszawa, 1963, s. 363.

⁸¹ H. Cederbaum, Powstanie styczniowe, Wyroki Audytoriatu Polowego z lat 1863, 1864, 1865 i 1866, Warszawa 1917, s. 9 – 13, zamieszcza streszczenie zeznań śledczych W. Marczewskiego, M. Złotorzycka Z korespondencji Z. Padlewskiego..., s. 745.

⁸² Według ustaleń S. Kieniewicza, Wstęp do wydawnictwa, Dokumenty Wydziału Wojny Rządu Narodowego 1863 – 1864, redakcja S. Kieniewicza, I. Miller, Wrocław 1973, s. VI – VII, oraz L. Ratajczak, Wyższa kadra dowódcza ... s. 323.

⁸³ J.K. Jankowski, Pamiętniki..., t. I, s. 148 – 153, O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 509 – 510, W. Daniłowski, Notatki..., s. 219 – 221, M. Złotorzycka, Rząd Narodowy..., T. Szarota, Dyktatura Langiewicza a przystąpienie białych do powstania, Przegląd Historyczny, LIV, 1963, zeszyt 2, s. 274 – 280, S. Kieniewicza, Wstęp..., zeszyt VI – VII, Dokumenty KCN i RN, Zeszyt XV, tenże, Powstanie ..., s. 381 – 382, K. Górski, Stanisław Krzemiński..., s. 41 – 42.

⁸⁴ S. Kieniewicza, Powstanie ..., s. 380 – 385, M. Złotorzycka, Z korespondencji Z. Padlewskiego..., s. 745 – 746.

⁸⁵ J.K. Jankowski, Pamiętniki..., t. I, s. 142 – 155.

⁸⁶ M. Złotorzycka Z korespondencji Z. Padlewskiego..., s. 754, S. Kieniewicza, Powstanie ..., s. 380 i następne, Dokumenty KCN i RN. .

⁸⁷ M. Złotorzycka Z korespondencji Z. Padlewskiego..., s. 756, S. Kieniewicza, Powstanie ..., s. 380 – 384.

⁸⁸ Ibidem, s. 417 – 425.

wniosek Komitetu prowincjonalnego odroczone powstanie do kwietnia 1863 roku⁸⁹. Wszystkie te działania świadczą o tym, że Bobrowski pragnął rozszerzyć powstanie politycznie (budowa państwa podziemnego), społecznie (uwłaszczenie) i terytorialnie (Litwa i Ruś). Młody przywódca próbuje pozyskać przychylną lewicę społeczną Anglii i Francji dla powstania (odezwa rzemieślników polskich do robotników tych krajów)⁹⁰.

Komisja Wykonawcza musiała rozwiązać najważniejszy problem powstania – brak pieniędzy. Ogłoszono podatek narodowy, zbierano dobrowolne ofiary i przejmowano zasoby rosyjskie. Powstańcy nie prowadzili rachunkowości. Próbowano obarczyć powinnościami na rzecz Organizacji Narodowej „białych” ale bez większych rezultatów.

Polityczne przewidywania Stefana sprawdziły się. W lutym Ludwik Mierosławski przyjął godność dyktatora⁹¹. Na jego polecenie pełnomocnik Rządu Narodowego Bobrowski przygotował dokument o stanie powstania w trzecim tygodniu walki. Opracowanie świadczy o doskonałej orientacji w sytuacji⁹². Upadek dyktatury spowodował zamieszanie polityczne we władzach powstańczych, władzę próbują zachować zwolennicy Mierosławskiego, stara się ją przejąć prawe skrzydło „czerwonych” wspierane przez „białych”, dzięki Bobrowskiemu do rządu powraca lewica „czerwonych”⁹³.

Stopniowo sytuacja władz powstańczych zaczyna się normalizować. Członkowie Rządu Narodowego widząc upadek koncepcji jawnej władzy wracają do Warszawy⁹⁴. Powstaje dziwny spór kompetencyjny między Rządem Tymczasowym a Komisją Wykonawczą o sprawowanie władzy narodowej. Zakończyły to zmiany personalne w składzie obu ciał a władza naczelna pozostała w rękach Komitetu Centralnego Narodowego jako Rządu Tymczasowego⁹⁵.

⁸⁹ Ibidem, s. 417 – 425.

⁹⁰ Ibidem, s. 417 – 425

⁹¹ Pamiętniki Mierosławskiego /1861 – 1863/, wydanie J. Frejch, Warszawa 1924, s. 77 – 81, W. Daniłowski, Notatki..., s. 215 – 216, J.K. Jankowski, Pamiętniki..., t. I, s. 78 – 81, A. Szelański, Dzieje Polski w czasach powstania styczniowego w: Polska jej dzieje i kultura t. III, Warszawa 1927, s. 381 – 383, M. Żychowski, Ludwik Mierosławski 1814 – 1878, Warszawa 1975, s. 540 – 544, S. Kieniewicz, Powstanie ..., s. 390 – 391.

⁹² Dokumenty KCN i RN, s. 48 – 51, M. Złotorzycka Z korespondencji Z. Padlewskiego..., s. 756 (listy Bobrowskiego do Padlewskiego pisane po 21 lutego i z 2 marca 1863), W. Daniłowski, Notatki..., s. 215, tenże, Zeznania śledcze..., s. 107 – 109, O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 511.

⁹³ A. Giller, Historia powstania narodu polskiego w 1861 – 1864 r., Paryż, 1867 – 1869, t. I, s. 222 – 224, O. Awejde, Zeznania śledcze i zapiski o powstaniu styczniowym, redakcja S. Kieniewicz, I. Miller, Moskwa 1961, s. 511 – 512, W. Daniłowski, Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym, opracował S. Kieniewicz, Wrocław 1956, s. 46, Władysława Daniłowskiego notatki do pamiętników, wydawca J. Czubek, Kraków 1908, s. 219 i następne, Pamiętnik Mierosławskiego (1861 – 1863), wydawca J. Frejch, Warszawa 1924, s. 108 – 124, Pierwsze tygodnie powstania styczniowego, W oświetleniu nieznanego materiału archiwalnego, Polska Zbrojna nr 22 i 24 z 23 i 25 stycznia 1927 r., A. Szelański, Dzieje Polski w czasach powstania styczniowego, w: Polska jej dzieje i kultura, Warszawa 1927, t. III, s. 547 i następne, S. Kieniewicz, Powstanie styczniowe, Warszawa 1972, s. 380 i następne, L. Mierosławski, Dokumenty urzędowe do dziejów organizacji generalnej powstania narodowego w latach 1863 i 1864, Paryż 1864, s.5 i następne, Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862 – 1864, redakcja E. Halicz, S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław 1968, s. 70.

⁹⁴ F. Romotowska, Rząd Narodowy Polski w latach 1863 – 1864, Warszawa 1978, s. 38.

⁹⁵ O sporze i swego rodzaju przesileniu rządowym jakie miało miejsce w końcu lutego pisze: Ibidem, s. 38, zwraca również uwagę, że wysuwano też inne możliwości rozwiązania sprawy, które jednak ostatecznie odrzucono. „Nie rozwiązano Rządu Tymczasowego i nie wybrano nowego, jak tego domagał się S. Bobrowski, ani też Rząd Tymczasowy nie zlikwidował Komisji Wykonawczej, do czego formalnie miał prawo i co chętnie widzieliby jego członkowie”. Porównaj O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 510 – 513, tenże, Zeznania śledcze..., 149 – 160 i następne, sprawę tę porusza również Józef Kajetan Janowski, były członek i sekretarz Rządu Narodowego w powstaniu 1863 – 1864, Pamiętniki o powstaniu styczniowym, Lwów 1923, Warszawa 1931, t. I, s. 202 – 206, pisząc, że członkowie Komitetu po powrocie chcą przeciąć spory o władzę i zachować jej ciągłość weszli do Komisji „jako wszyscy równi jej członkowie”. Według księdza Mikoszewskiego Komitet i Komisja aż do ogłoszenia dyktatury M. Langiewicza pracowały razem, R. Bender, X. Sykstus (ksiądz Karol Mikoszewski)

Tylko S. Bobrowski i A. GILLER weszli do Rządu jako pełnoprawni jego członkowie. Reszta członków Komisji Wykonawczej znalazła zatrudnienie w powstających wydziałach rządowych. Tak zakończył się okres dwuwładzy nad powstaniem. Obowiązki przewodniczącego („premiera”) obradom rządowym zatrzymał Stefan Bobrowski. Obok członków Rządu w obradach uczestniczyli kierownicy wydziałów, których wzywano w zależności od potrzeb. Odsunięto ze składu Rządu zwolenników Mierosławskiego i przeciwników rozmów z „białymi”⁹⁶. Niestety nawet Bobrowski zdecydowanie nie potępił samej idei jawnej dyktatury wojskowej, stworzyło to pole do takich prób w przyszłości. Zdaniem członków rządu takie rozwiązanie dawało następujące korzyści:

1. Sprawne kierownictwo podporządkowałoby działalność Organizacji Narodowej celom wojskowym powstania,
2. Jawny Rząd Narodowy miałby większy autorytet w kraju i za granicą⁹⁷.

Prace rządu miały nadal charakter tymczasowy, brak było regulaminu, sprawy załatwiano bez segregacji, w kolejności jak napływały, panowało gadulstwo⁹⁸. Z pewnym trudem ale systematycznie budowano naczelne instytucje rządowe. Powstała Komisja Spraw Wewnętrznych, która zajęła się administracją i sprawami cywilnymi. Próba podporządkowania jej poczty i ekspedycji nie powiodły się, instytucje te pozostały w gestii naczelnika miasta⁹⁹. Równolegle powstała Komisja Wojny¹⁰⁰. Rozpoczęto przygotowania do powołania Komisji Spraw Finansowych, tymczasowo podatki ściągала Organizacja Miejska a funkcję kasjera pełnił sam Bobrowski¹⁰¹. Zdaniem niektórych historyków powołanie wydziałów rządowych zawdzięczamy Bobrowskiemu¹⁰². Specjalny urzędnik zajmował się pieczęciami rządowymi i stemplował dokumenty władz narodowych¹⁰³. Na czele poszczególnych wydziałów stali ich kierownicy („ministrowie”) wspierani przez kilku pomocników („wiceministrów”). Szefowie tych komórek byli członkami Rządu Narodowego – podobnie jak w Komitecie Centralnym Narodowym. Były to następujące organy administracji narodowej:

1. Wydział Spraw Wewnętrznych,
2. Wydział Spraw Wojskowych,
3. Wydział Prasy,

1832 – 1866, Tygodnik Powszechny nr 3 z 21 stycznia 1973 r., Szerzej o sporach między Komitetem i Komisją pisze S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 418 i następne.

⁹⁶ Należy w tym miejscu dodać, że W. Janowski – twórca dyktatury L. Mierosławskiego – poległ w czasie krótkiej kampanii kujawskiej dyktatora, J.K. Janowskiego, Pamiętniki..., t. I, s. 203, M. Złotorzycka, Rząd Narodowy rok 1863, (maszynopis Biblioteki Instytutu Historycznego PAN), też, Z korespondencji Z. Padlewskiego, Przegląd Historyczny XLV (1954), zeszyt 4 s.758 – 759, (list S. Bobrowskiego do Z. Padlewskiego z dnia 2 marca 1863 r.), Na temat pozbycia się księdza K. Mikoszewskiego z KCN pisze S. Bobrowski do Z. Padlewskiego w dniu 6/7 marca, nie podaje jednak daty kiedy to nastąpiło. M. Berg, Zapiski o powstaniu polskim 1863 i 1864 i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 roku, Kraków 1899 – 1900, t. III, O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 148 – 149, R. Bender, X. Sykstus..., Pamiętnik Jana Maykowskiego, członka Komitetu Centralnego a następnie komisarza nadzwyczajnego Rządu Narodowego w zaborze austriackim, Lwów 1909, s. 31, J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 219.

⁹⁷ F. Romotowska, Rząd Narodowy...,s. 43 – 44.

⁹⁸ J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 207.

⁹⁹ Ibidem, t. I, s. 208, 216 – 219, F. Romotowska, Rząd Narodowy...,s. 40.

¹⁰⁰ J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 218, O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 524 – 525, S. Kieniewicz, Wstęp do wydawnictwa: Dokumenty Wydziału Wojny Rządu Narodowego 1863 – 1864, Wrocław 1973, c. VII.

¹⁰¹ J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 207 – 208, 219, O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 529, F. Romotowska, Rząd Narodowy...,s. 41.

¹⁰² Nazwę „komisja” przyjmujemy za J.K. Janowskim, Pamiętniki..., t. I, s. 408, który polemizuje z autorami nazywającymi komisje wydziałami (O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 52 – 525, 536) lub nawet ministerstwami, (A. Giller, Polska w walce, Zbiór wspomnień i pamiętników z dziejów naszego wyjarzmienia, Kraków 1875, s. 84 – listy więzienne Rafała Krajewskiego).

¹⁰³ J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 217 – 218.

4. Kancelaria Naczelnika Miasta Warszawy.

Niektórzy pracownicy wydziałów brali udział w plenarnych posiedzeniach rządu¹⁰⁴. Był to znaczący postęp organizacyjny w pracach rządu. Mimo to częścią administracji centralnej musiała zajmować się organizacja miejska¹⁰⁵.

Rząd zapoczątkował porządkowanie spraw związanych z wojną partyzancką. W celu uporządkowania dowodzenia mianował naczelników sił zbrojnych na lewym i na prawym brzegu Wisły oraz w województwach północnych¹⁰⁶.

O tym, że nadal trwała walka polityczna w łonie Rządu Narodowego świadczy fakt powołania przez lewicę „czerwonych” (Bobrowski) poza kontrolą Wydziału Prasy własnego pisma pod tytułem „Prawda”¹⁰⁷.

Na początku marca 1863 roku Komitet podjął z inicjatywy Bobrowskiego dwie ważne decyzje:

1. Pozostać w ścisłej konspiracji¹⁰⁸.
2. Doprowadzić do udziału w powstaniu całego społeczeństwa, wszystkich grup politycznych a więc przede wszystkim „białych”.

Rozpoczną się kolejny etap waliki o władzę nad powstaniem. Przywódcy „białych” widząc możliwość interwencji mocarstw zachodnich na rzecz Polski rozważają możliwość materialnego wsparcia powstania, jednocześnie dążą do przejęcia nad nim kontroli. Możliwość pozyskania dzięki „białym” nowych sił i środków na rzecz powstania skłania nawet lewe skrzydło „czerwonych” do podjęcia rozmów. Pierwsza próba porozumienia z Dyrekcją – ośrodkiem kierowniczym „białych” – nie dała rezultatu. W imieniu czerwonych pertraktował Bobrowski. Zdaniem Dyrekcji miał powstać nowy Rząd przy równym udziale obu ugrupowań, „biali” chcieli też zachować własną organizację. Bobrowski zmierzał zdecydowanie do jej rozwiązania a w szeregi Rządu chciał przyjąć jednego przedstawiciela prawicy¹⁰⁹. W ocenie „białych” współpraca z „czerwonymi” jest niemożliwa¹¹⁰. Bobrowski uważał natomiast, że należy przyjąć współpracę prawicy ale trzeba uważać by nie stracić na jej rzecz kierownictwa nad powstaniem¹¹¹. By wykazać dobrą wolę wobec Dyrekcji przyjęto do Rządu dwóch przedstawicieli prawicy, nie oznaczało to jeszcze porozumienia z „białymi”¹¹². Dało to początek nowych rozważań na temat koalicji rządowej. Miał to być rząd osobistości reprezentujący wszystkie zabory. Wrócono do koncepcji jawnego Rządu Narodowego. Bobrowski w obawie przed „reakcją” (prawica) i „anarchią” (zwolennicy Mierosławskiego) szukał oparcia wśród „autorytetów” i znakomitości wojskowych.

¹⁰⁴ M. Złotorzycka, Rząd Narodowy..., (cytat według F. Romotowskiej, Rząd Narodowy..., s. 41 – 42), Informacje jakoby S. Bobrowski kierował sprawami wojskowymi należy odnieść do okresu wcześniejszego, gdyż w czasie tworzenia komórek resortowych sprawy te podlegały J.K. Janowskiemu, również wydział prasowy powstał później.

¹⁰⁵ O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 527 i 556.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 512 – 515, tenże, Zeznania śledcze..., s. 156, Prasa tajna z lat 1861 – 1864, redakcja S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław 1966, część 1, s. 367, Dokumenty KCN i RN, s. 53, L. Mierosławski, Pamiętniki..., s. 89, L. Ratajczak, Wyższa kadra dowódcza w powstaniu styczniowym, w: Wiek XIX, Warszawa 1967, s. 326 – 327.

¹⁰⁷ S. Kieniewicz, Powstanie..., 536.

¹⁰⁸ J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 209.

¹⁰⁹ O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 514 – 515, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 420, gdzie autor powołuje się na niepublikowany pamiętnik księdza K. Mikoszewskiego.

¹¹⁰ Listy Leopolda Kronenberga do Mieczysława Waligórskiego z 1863 roku przygotował do druku S. Kieniewicz, Wrocław 1955, s. 4 – 5, F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 46.

¹¹¹ List Bobrowskiego do Padlewskiego z 6/7 marca 1863 roku, (M. Berg, Zapiski o polskich spiskach i powstaniach, Warszawa 1906, s. 90 – 91).

¹¹² Większość historyków uważa, że te dwie osoby to A. Giller i L. Królikowski, tezę o tym, że to K. Ruprecht wszedł do rządu postawił S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 421 – 422, zwraca przy tym fakt, że to A. Giller wszedł do rządu około 20 lutego. Co innego twierdzi J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 298, który podaje, że K. Ruprecht wszedł do rządu około 13 marca, A. Giller, Karol Ruprecht, Szkic biograficzny, Lwów 1875, s. 90 – 91, podaje, że porozumienie z Dyrekcją miało miejsce 3 marca.

Szedł za tym następny plan ogłoszenia jawnego Rządu, tym razem w Częstochowie. W Warszawie miała działać tajna komisja wykonawcza. Skład nowego rządu oparty o znane nazwiska oznaczał jednak przejęcie całej władzy nad powstaniem przez „białych”¹¹³. W rządzie z ramienia „czerwonych” miał pozostać wyłącznie Bobrowski. W tej koncepcji znowu pojawia się idea rządu jawnego. Jak sobie wyobrażali nowy Rząd Narodowy „czerwoni” a jak „biali”?¹¹⁴.

„Czerwoni” (przede wszystkim Bobrowski) myśleli o powołaniu jawnego rządu na terenie zaboru rosyjskiego pod osłoną wojsk powstańczych z przewagą lewicy. Z upoważnienia Rządu Narodowego miała działać w Warszawie Komisja Wykonawcza kontrolowana przez „czerwonych”. „Biali” (przede wszystkim Leopold Kronenberg) zmierzali do własnego rządu z symboliczną tylko reprezentacją lewicy. W tej sytuacji za namową S. Bobrowskiego Komitet Centralny nie wysłał pełnomocnika na zjazd „białych” do Krakowa. W tej sytuacji prawica zdecydowała się na coś w rodzaju zamachu stanu, postanowiono postawić warszawski Komitet przed faktem dokonanym. Postanowiono ogłosić dyktaturę generała Mariana Langiewicza, podporządkować się jej, izolować Komitet Centralny a powstanie kontynuować jako demonstrację zbrojną¹¹⁵. Langiewicza przekonano, że posiada zgodę Komitetu na ogłoszenie dyktatury polowej, o intrydze wiedzieli najprawdopodobniej reprezentanci prawego skrzydła „czerwonych”¹¹⁶. Dyktaturę ogłoszono 11 marca, po wydrukowaniu odezwy dyktatora o objęciu władzy oraz dekretu o utworzeniu Rządu Narodowego Centralnego¹¹⁷. Ostatni z wymienionych dokumentów określał zakres uprawnień nowego Rządu i rozwiązywał „wszelkie dotychczas istniejące władze cywilne i wojskowe krajowe jakiegokolwiek pochodzenia”¹¹⁸. Dotyczyło to zarówno Organizacji Narodowej i Rządu Tymczasowego jak i Dyrekcji białych. Takie postawienie sprawy oznaczało nie tylko utratę władzy przez „czerwonych” ale również całkowitą zmianę koncepcji prowadzenia powstania. Teraz nie miała to być walka wszelkimi siłami o niepodległość a zgodnie z koncepcją „białych” demonstracja zbrojna o ograniczonym zakresie umożliwiająca interwencję mocarstw. W tej sytuacji Rząd Tymczasowy nie podporządkował się wezwaniu dyktatora i pracował dalej.

¹¹³ O. Awejde, *Zeznania śledcze...*, s. 513, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 422.

¹¹⁴ Szerzej o działalności białych w tym okresie: H. Rządowska, Marian Langiewicz, Warszawa 1967, s. 206 – 208, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 422 i następne, T. Szarota, *Dyktatura Langiewicza a przystąpienie białych do powstania*, *Przegląd Historyczny*, LXV (1963), s. 274 i następne, M. Złotorzycka, *Rząd Narodowy...*, A. Szelągowski, *Dzieje Polski...*, s. 400 – 403, S. Koźmian, *Rzecz o roku 1863*, Kraków 1895, t. III, s. 16 i następne, A. Giller, *Historia powstania...*, t. I, s. 280 – 281, M. Berg, *Zapiski o powstaniu...*, s. 90 – 91 (list S. Bobrowskiego do Z. Padlewskiego z 6/7 marca), O. Awejde, *Zeznania śledcze...*, s. 150 – 151, tenże, *Zeznania śledcze...*, 516 – 517, J.K. Janowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 243 i następne, *Listy kronenberga...*, s. 3 – 15.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 9, 13, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 423 i następne, W. Bentkowski, *Notatki osobiste z roku 1863*, w: *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863 – 1864*, objaśnił B. Szwarce, Lwów 1894, t. II, s. 15, H. Rządowska, *opus cit.*, s. 158 – 159, 209 – 210, T. Szarota, *Dyktatura Langiewicza...*, Szelągowski, *Dzieje Polski...*, s. 400 – 404.

¹¹⁶ M. Langiewicz, *Pisma*, opracowanie H. Rządowska, Kraków 1971, s. 93 – 94, 99 – 100, A. Giller, *Historia powstania...*, t. I, s. 281, J. Jarzębowski, *Mówią ludzie roku 1863*, *Antologia nieznanych i mało-znanych głosów ludzi współczesnych*, Londyn 1963, s. 272 – 275, W. Bentkowski, *Notatki osobiste...*, s. 20 i następne, *Pamiętniki generała Antoniego Jeziorańskiego*, *Powstanie roku 1863*, Lwów 1913, s. 228 – 232, W. Biechoński, *Epizod ze sprawy dyktatury M. Langiewicza*, *Ostatnie słowa*, *Opowiadania i wspomnienia uczestników walki o wolność w roku 1863/1864*, Lwów 1913, s. 25 i następne, J. Łukaszewski, *Pamiętnik z lat 1862 – 1864*, Warszawa 1973, s. 92 – 93, H. Rządowska, *opus cit.*, s. 217 – 230, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 428 – 429, T. Szarota, *Dyktatura Langiewicza...*

¹¹⁷ Szerzej o obu dokumentach, *Dokumenty KCN i RN*, s. 60 – 62, I. Sztakelberg, *Godło powstańcze 1863 roku*, *Przegląd Historyczny* LXII (1971), zeszyt 3, s. 504, J.K. Janowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 261, H. Rządowska, *opus cit.*, s. 218 – 225.

¹¹⁸ *Dokumenty KCN i RN*, s. 60 – 62.

Dyrekcja „białych” rozwiązała swoje struktury już 12 marca 1863 roku. Dyktatorowi nie udało się powołać Rządu Centralnego¹¹⁹. Jednak większość planowanych i wydanych nominacji dotyczyła obozu „białych”¹²⁰. Druga dyktatura polowa zakończyła się po 10 dniach podobnie jak pierwsza, klęską generała Langiewicza i aresztowaniem przez władze austriackie.

Większość członków Tymczasowego Rządu Narodowego została ogłoszeniem dyktatury całkowicie zaskoczona, szczególnie źle została przyjęta informacja o uzgodnieniu jej z Komitetem¹²¹. Z niezadowoleniem przyjęła tę informację organizacja warszawska¹²². Zdecydowano się jednak zaakceptować dyktaturę by nie doprowadzić do wojny domowej. Zamiast jednak rozwiązania Rządu postanowiono podjąć pertraktacje z dyktatorem. Zmierzano do zachowania realnej władzy w rękach dotychczasowego kierownictwa. W tym celu ogłoszono samowolnie przekształcenie się Rządu w Komisję Wykonawczą Dyktatora¹²³. Członkowie Tymczasowego Rządu Narodowego postanowili jednomyślnie:

1. Uznać dyktaturę generała Mariana Langiewicza.
2. Wysłać do dyktatora delegację żądającą miejsc w nowym rządzie dla członków Komitetu.
3. Dyktatura zostanie ograniczona do spraw wojskowych.
4. Ograniczone zostaną wpływy „białych”.
5. W Warszawie powstanie Komisja Wykonawcza.
6. Przeszkodzić powstaniu jawnego Rządu Cywilnego.
7. Dyktator sprawy personalne i administracyjne będzie załatwiał tylko w porozumieniu z Rządem¹²⁴.

Był to sprytny plan jak pogodzić się z faktem dokonany jakim była dyktatura i zachować realną władzę nad powstaniem. Starano się też pogodzić władzę jawną (dyktator) z tajną (Komisja Wykonawcza). Rząd wydał proklamację w sprawie dyktatury a do obozu

¹¹⁹ Listy L. Kronenberga..., s. 16 – 27 (z 10, 12 i 13 marca), M. Berg, Zapiski o powstaniu..., s. 92 – 93, (list S. Bobrowskiego do Z. Padlewskiego z 13/14 marca).

¹²⁰ F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 56 – 59, W. Bentkowski, Notatki osobiste..., s. 20 i następne, A. Jeziorańskiego, Pamiętniki..., część 1, 239, J.K. Janowski, t. I, s. 266 – 269, 248, 289, 237, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 428, T. Szarota, Dyktatura Langiewicza..., s. 287, Listy L. Kronenberga..., s. 27, 39, 43, 55, 23, 31, (są to pisma z 13, 18, 19, 22, 15 marca), O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 518 – 519, tenże, , Zeznania śledcze..., s. 154, , Zeznania śledcze..., s. 248, T. Burzyński, Wspomnienia z czasów młodości, w: Wydawnictwo materiałów do historii powstania, Lwów 1894, t. IV, s. 188, Dokumenty KCN i RN, s. 62 – 63, J. Łukaszewski, Pamiętnik..., s.92.

¹²¹ O. Awejde, Zeznania śledcze i zapiski o powstaniu styczniowym, redakcja S. Kieniewicz, I. Miller, Moskwa 1961, Józefa Kajetana Janowskiego, byłego członka i sekretarza Rządu Narodowego w powstaniu 1863 – 1864, Pamiętniki o powstaniu styczniowym, Lwów 1923, Warszawa 1931, t. I, s. 240 – 242, S. Kieniewicz, Powstanie styczniowe, Warszawa 1972, s. 432 – 434.

¹²² T. Burzyński, Ze wspomnień wydziałowego, w: Warszawa w pamiętnikach powstania styczniowego, Warszawa 1963, s. 377 – 378, S. Kieniewicz, Powstanie styczniowe, Warszawa 1972, s. 432 – 434. F. Romotowska, Rząd Narodowy Polski w latach 1863 – 1864, Warszawa 1978, s. 59.

¹²³ Zdecydowaliśmy (się) – zeznał O. Awejde – na siurpryz (ogłoszenie dyktatury bez zgody KCN) odpowiedzieć siurpryzą” (powołać Komisję). O. Awejde, opus cit., s. 515 – 516, tenże, Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym, opracował S. Kieniewicz, Wrocław 1956, s. 150 – 153, J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 231 – 237, Pamiętnik Jana Maykowskiego, członka Komitetu Centralnego a następnie komisarza nadzwyczajnego Rządu Narodowego w zaborze austriackim, Lwów 1909, s. 35, M. Berg, Zapiski o powstaniu polskim 1863 i 1864 i poprzedzającej powstanie epoce demonstracji od 1856 roku, Kraków 1899 – 1900, s. 92 – 95, (Listy S. Bobrowskiego i O. Awejdego do Z. Padlewskiego z 13/14 i 27 marca 1863 roku), S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 433 – 434, . F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 60 – 61.

¹²⁴ J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 236 – 237, O. Awejde, opus cit., s. 515 – 516, tenże, Zeznania śledcze..., s. 152 – 153, M. Berg, opus cit., s. 92 – 95.

Langiewicza wysłał delegację¹²⁵. Kilka godzin później ujawnione zostały okoliczności towarzyszące ogłoszeniu dyktatury¹²⁶. Dnia 16 marca 1863 roku Stefan Bobrowski napisał do generała Mariana Langiewicza list od Komitetu do dyktatora¹²⁷. Dokument wyjaśnia, że dyktatura została ogłoszona bez zgody „czerwonych” i upoważnienia Komitetu, który od początku kieruje powstaniem¹²⁸. Uznając fakty dokonane autor listu podkreśla, że żaden Rząd Cywilny bez zgody Komitetu nie powstanie a dyktatura może być uznana tylko po odsunięciu „białych”¹²⁹. Kiedy 19 marca 1863 roku Bobrowski wyruszał z listem do Langiewicza dyktatura już nie istniała. Była to zarówno klęska „białych”¹³⁰ i zwolenników Mierosławskiego¹³¹. W tej sytuacji część „białych” chciała zaprzestać walki a inni zmierzali do powołania jawnego Rządu Narodowego poza granicami kraju¹³². Generał Mierosławski od 12 marca 1863 roku działał w kierunku powrotu do władzy za zgodą Bobrowskiego¹³³. Ostatecznie ograniczono pretensje generała do stanowiska naczelnego wodza za zgodą Rządu Tymczasowego¹³⁴. Po krótkich pertraktacjach również Langiewicz wydał oświadczenie o zrzeczeniu się władzy dyktatorskiej¹³⁵.

O dalszych losach powstania i władzy nad nim przesądził Stefan Bobrowski. Prowadząc rozmowy ze wszystkimi obozami politycznymi dążył do utrzymania władzy przez Tymczasowy Rząd Narodowy. W tym celu wydał 21 marca 1863 roku odezwę, która oznaczała przejęcie całej władzy nad powstaniem przez Tymczasowy Rząd Narodowy. Podpisał ją swoim imieniem i nazwiskiem jako komisarz rządu. Tą decyzją odsuwał od władzy zarówno „białych” jak i obóz Mierosławskiego.

¹²⁵ J.K. Janowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 236 – 237, O. Awejde, opus cit., s. 515 – 516, Listy Leopolda Kronenberga do Mieczysława Waligórskiego z 1863 roku, pod redakcją Halica, S. Kieniewicz, L. Miller, Wrocław 1968, s. 27, F. Romotowska, *Rząd Narodowy...*, s. 62 – 63.

¹²⁶ O. Awejde, *Zeznania śledcze...*, s. 153, Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862 – 1864, pod redakcją Halicza, S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław 1968, s. 64, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 433 – 434.

¹²⁷ T. Burzyński, *Wspomnienia z czasów młodości*, w: *Wydawnictwo materiałów do historii powstania*, Lwów 1914, t. IV, s. 128, pisze iż s. Bobrowski, był niezadowolony z ogłoszenia dyktatury M. Langiewicza, potwierdza to: O. Awejde, *Zeznania śledcze...*, s. 153, Dokumenty KCN i i RN, s. 64 – 66, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 434, F. Romotowska, *Rząd Narodowy...*, s. 62 – 63.

¹²⁸ W podobnym tonie napisał S. Bobrowski do generała J. Kruszewskiego. Treść tego listu zamieścił Pamiętnik generała Antoniego Jeziorańskiego, *Powstanie roku 1863*, Lwów 1913, część 1, s. 266 – 267, gdzie czytamy: „Stało się, dyktatura, której nie byłem zwolennikiem, przyszła do skutku. Nich że przynajmniej ten dyktator w działaniach swoich nie daje się powodować ludziom tego rodzaju jak Grabowski”.

¹²⁹ Dokumenty KCN i RN, s. 64 – 66, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 434 i następne.

¹³⁰ K. Olszewski, *Zeznania i rola „Czasu” w kształtowaniu opinii publicznej*. w: *Kraków w powstaniu styczniowym*, Kraków 1968, s. 257.

¹³¹ Listy L. Kronenberga..., s. 48 – 49 (List z 21 marca), S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 437, *Wydawnictwo do historii powstania 1863 – 1864*, Lwów 1890, t. III, s. 16 – 17, *Pamiętnik Mierosławskiego (1861 – 1863)*, wydawnictwo J. Frejch, Warszawa 1924, s. 181 – 182, A. Giller, *Historia powstania narodu polskiego w latach 1861 – 1864*, Paryż 1867 – 1869, t. I, s. 46 – 47.

¹³² T. Burzyński, opus cit. s. 189, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 437.

¹³³ L. Mierosławski, *Dokumenty urzędowe do dziejów organizacji generalnej powstania narodowego w latach 1863 i 1864*, Paryż 1864, s. 5 – 6, tenże, *Pamiętniki...*, s. 170 – 171, 180 – 189, Władysława Daniłowskiego, *Notatki do pamiętników*, wydawnictwo J. Czubek, Kraków 1908, s. 277 – 280, 286 i następne, Dokumenty KCN i RN, s. 70, Z. Janczewski, *Zeznania śledcze...*, s. 44, M. Żychomski, *Ludwik Mierosławski, 1814 – 1878*, Warszawa 1963, s. 536 i następne, J. Prendowska, *Moje wspomnienia*, Kraków 1962, s. 126 – 128, A. Jeziorański, *Pamiętniki...*, Lwów 1913, część 2, s. 7 i następne, S. Kieniewicz, *Powstanie...*, s. 437, F. Romotowska, *Rząd Narodowy...*, s. 66 – 68.

¹³⁴ W. Daniłowski, *Notatki...*, s. 283 – 286.

¹³⁵ Dokumenty KCN i RN, s. 68, A. Giller, *Historia powstania...*, t. I, s. 280, J.K. Janowski, *Pamiętniki...*, t. I, s. 289 i następne, Listy L. Kronenberga..., s. 35 i 41, M. Langiewicz, *Pisma*, opracowała H. Rządowska, Kraków 1871, s. 91, 96, 99 – 100, H. Rządowska, *Marian Langiewicz*, Warszawa 1967, s. 318 – 320, F. Romotowska, *Rząd Narodowy...*, s. 69 – 70.

Dnia 23 marca 1863 roku publikacja S. Bobrowskiego dotarła do Warszawy¹³⁶. Autor odezwy uważał, że należy kontynuować rozmowy o współpracy zarówno z białymi jak i z Mierosławskim¹³⁷. Powrót do władzy Rządu Narodowego przyjęto z ulgą, każde inne rozwiązanie groziło rozłamek w społeczeństwie. Stopniowo wszystkie obozy polityczne poparły to rozwiązanie¹³⁸. Po 10 dniach od wydania odezwy Rząd działał ponownie¹³⁹. Z jego składu zostali usunięci „twórcy” dyktatury Langiewicza¹⁴⁰. Bobrowski porządkował sprawy personalne w Zaborze Pruskim, Galicji i na Ukrainie. Decyzje te oznaczały faktyczne przejście przez Rząd Narodowy kierowania sprawami polskimi we wszystkich zaborach. „Białym” udało się zachować kontrolę nad Wydziałem Wojny utworzonym przez Langiewicza w Krakowie¹⁴¹. Bobrowski w Krakowie dał się wplątać w intrygę polityczną, która miała zakończyć się jego śmiercią w pojedynku¹⁴².

Na początku kwietnia 1863 roku uformował się w Warszawie koalicyjny Rząd Narodowy z udziałem „białych”. Po śmierci Bobrowskiego to oni wraz z prawym skrzydłem „czerwonych” mieli przyjąć władzę nad powstaniem¹⁴³. Stopniowo przekazano administrację lokalną w ręce ziemiaństwa. Sprawy zagraniczne powstania powierzono Władysławowi Czartoryskiemu¹⁴⁴. To wszystko związało „białych” z ruchem powstańczym i udaremniło powrót do władzy przez Mierosławskiego¹⁴⁵.

Na początku kwietnia 1863 roku z inicjatywy Bobrowskiego wydano dekret rozwiązujący wszelkie organizacje polityczne do czasu zakończenia wojny o niepodległość.

¹³⁶ S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 438, A. Giller, Historia powstania..., t. I, s. 316 – 317 /Odezwa S. Bobrowskiego/, Dokumenty KCN i RN, S. 69 i następne, M. Berg, opus cit., s. 94 – 95, List O. Awejdego do Z. padlewskiego z 27 marca 1863 roku / J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 293 – 295, 375, T. Burzyński, opus cit., s. 189, F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 70 – 71.

¹³⁷ W. Daniłowski, Notatki..., s. 287, L. Mierosławski, Pamiętniki..., s. 174, F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 71, Listy L. Kronenberga..., s. 59 – 133.

¹³⁸ S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 348.

¹³⁹ Dokładne ustalenie dat powrotu A. Gillera, J.K. Janowskiego i S. Bobrowskiego do Warszawy jest bardzo trudne ze względu na sprzeczne przekazy źródłowe. J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 295 – 297, 307, twierdzi, że wrócili 23 marca, O. Awejde, opus cit., s. 518, podał on, że wszyscy trzej wrócili 26 marca, co do S. Bobrowskiego data ta na pewno nie jest ścisła, o czym świadczy instrukcja wydana przez niego 30 marca w Krakowie – Dokumenty KCN i RN, s. 79, Z. Janczewski, Zbiór zeznań ..., s. 49, datuje powrót S. Bobrowskiego bardzo późno bo na 4 kwietnia, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 455, F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 75 – 76.

¹⁴⁰ Szczegółowy opis pracy Komisji Wykonawczej od połowy do końca marca przedstawia Ibidem, s. 76 – 78, Porównaj O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 149, 154, tenże, s. 517 – 518, 533, 535, J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 298, A. Giller, Karol Ruprecht, Szkice biograficzne, Lwów 1875, s. 90 – 92, M. Berg, opus cit., s. 95 /Listy L. Kronenberga..., s. 43 – 61, Dokumenty KCN i RN, s. 72 – 73.

¹⁴¹ S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 455 – 464, 498, Dokumenty Wydziału Wojny Rządu Narodowego 1862 – 1864, redakcja S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław 1973, s. 137 – 140, L. Ratajczak, Wyższa kadra dowódcza w powstaniu styczniowym, w: Wiek XIX, Warszawa 1967, s. 328, O. Awejde, opus cit., s. 525 i 550, J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 307, 328 – 329, W. Bentkowski, Notatki osobiste z roku 1863, w: Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863 – 1864, objaśnił B. Szwarc, Lwów 1894, s. 5, 177, F. Romotowska, Rząd Narodowy...,

¹⁴² A. Giller, Historia powstania..., t. I, s. 42 – 45, Dokumenty KCN i RN, s. 64 – 66, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 455 – 456.

¹⁴³ Listy L. Kronenberga..., s. 43 – 133, Dokumenty KCN i RN, s. 72 – 73, O. Awejde, Zeznania śledcze..., s. 161 – 162, tenże, opus cit., s. 533, J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 299 i następne, A. Giller, K. Ruprecht..., s. 7, 92 – 93, J. Maykowski, , Pamiętniki..., s. 37 – 38, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 463, F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 78 – 82.

¹⁴⁴ S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 466, O. Awejde, opus cit., s. 534 – 536, Polska działalność dyplomatyczna w 1863 – 1864 roku, Zbiór dokumentów pod redakcją A. Lewaka, Warszawa 1937, t. II, s. 35 – 36, Listy L. Kronenberga..., s. 23, 27 i 31.

¹⁴⁵ W. Daniłowski, Notatki..., s. 288, 294 – 300, tenże, Zarys powstania 1863 roku, rozdział 2, BIH PAN, M. Berg, opus cit., 100 – 101, W. Przyborowski, Dzieje 1863 roku przez autora historii dwóch lat, Kraków, 1897, t. II, s. 473, M. Żychomska, opus cit., s. 568 – 569.

Odmowa wykonania dekretu uznana została za zdradę i podlegała karze śmierci. Uderzało to w skrajną prawicę i lewicę¹⁴⁶. Jedną z ostatnich decyzji Stefana Bobrowskiego jako naczelnika miasta Warszawy było powołanie Straży Narodowej (Bezpieczeństwa Rządu)¹⁴⁷. Dnia 9 kwietnia Bobrowski poprosił o urlop i opuścił Warszawę¹⁴⁸, wyjechał by odbyć pojedynek¹⁴⁹, w którym nie miał żadnych szans¹⁵⁰. Przywódca powstania zginął trafiony pierwszą kulą przeciwnika 12 kwietnia 1863 roku pod Rawiczem¹⁵¹. Nawet przeciwnicy polityczny uznali śmierć Bobrowskiego za ogromną stratę dla powstania¹⁵².

Na śmierci Bobrowskiego najwięcej zyskali „biali”¹⁵³. Zmieniła ona społeczny charakter powstania, zatrzymała jego rozmach. Do celów nakreślonych przez Stefana próbował powrócić Romuald Traugut. Pracowitość i upór Stefana dały powstaniu siłę i odporność. W dniu śmierci S. Bobrowskiego Rząd Narodowy ogłosił odezwę, w której odrzucał tylko co ogłoszoną amnestię¹⁵⁴.

¹⁴⁶ Dokumenty KCN i RN, s. 87, J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 334 – 335, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 462.

¹⁴⁷ Ibidem, s. 634, F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 84 – 85

¹⁴⁸ A. Giller, Historia powstania..., t. I, s. 42 – 45.

¹⁴⁹ S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 456 – 465, J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 330 – 331, M. Berg, opus cit., s. 95 /List S. Bobrowskiego do Z. Padlewskiego/, T. Bobrowski, Pamiętniki mojego życia, Warszawa 1979, t. II, s. 480 – 482.

¹⁵⁰ S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 462 – 465.

¹⁵¹ Ibidem, s. 457 – 464, T. Bobrowski, Pamiętniki..., t. II, s. 480 – 482, F. Romotowska, Rząd Narodowy..., s. 91, A. Giller, Historia powstania..., t. I, s. 43 – 45.

¹⁵² Ibidem, s. 91, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 463 – 464, O. Awejde, opus cit., s. 536, Listy L. Kronnenberga..., s.99 /List z 14 kwietnia/.

¹⁵³ A. Giller, Historia powstania..., t. I, s. 40 – 45, tenże, K. Ruprecht..., s. 92 – 93, J. K. Maykowski, Pamiętnik..., s. 38 – 39, J.K. Janowski, Pamiętniki..., t. I, s. 330 – 336, S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 457 – 458.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 461, Dokumenty KCN i RN, s. 101 – 103.